

ДЕЙНОСТ И ВРЕМЕ. СВОБОДНОТО ВРЕМЕ НА ЛИЧНОСТТА

Лучиян Милков

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. Статията насочва вниманието на читателя към един от най-сложните феномени на психологическата наука – този за дейността на личността и взаимоотношенията ѝ с феномена „време“ и по-конкретно – с явлението „свободно време“.

В дейността на личността се проявява психиката ѝ и чрез нея тя може да бъде обективно опозната. Чрез дейността, реализирана в различни времеви диапазони – детство, юношество, младост, творческа зрелост, по време на обучение и възпитание, в процесите на самовъзпитание и самоактуализация, психиката на личността се формира, развива и усъвършенства.

Вижданията за бъдещето както на отделния индивид, така и на цялото общество, се променят успоредно с формирането на времевата перспектива на културно-историческите общности и постепенно се свързват с поколението, което идва на смяна на съществуващото. Така се появява интерес на социума към времеви период от човешкия живот, представляващ началния период на социализация, включващ развитие, възпитание, образование и обучение.

Keywords: activity, time, person, leisure, education, development, student

Въведение

Проблемът за дейността е един от фундаменталните в съвременната психологическа наука. Като специфичен научен феномен, той е обект на изследване както от психологията, така и от множество социални науки – философия, социология, етика, педагогика – теория на възпитанието и дидактика и др. „Дейността е философска, социологическа и психологическа категория: явление, изучавано от всички обществени и хуманитарни науки; взаимодействие на човек или група със света, в чийто процес човек съзнателно и целенасочено променя света и самия себе си... Дейността се осъществява по схемата „субект – обект“, при което в качество на субект могат да участват и личност, и група, а в качеството на обект – предмети (тогава е налице предметна дейност) и други субекти (тогава е налице общуване). По своята същност дейността е висша, свойствена само на отделен човек или група, форма на активност. Психологическата динамична структура на дейността е следната: цел – мотив – способ – резултат“ (Rubinstein, 1977: 33 – 34).

Всички свойства на личността, нейните интереси и способности, цели и желания се проявяват чрез различните по вид и характер дейности, реализирани в конкретно историческо време. „Дейността се регулира от психиката като субективно отражение на обективната действителност (от психична регулация на дейността към ориентировъчна регулация). Изходна точка за всеки психологически анализ е реалното взаимодействие на човека със средата под формата на практическа или теоретична дейност“ (Kassirer, 1996: 94).

Важни за разбиране на специфичните особености на днешния свят, от страна на отделния човек, са новите научни парадигми – синергизъм, интегрализъм, холизъм и екологизъм. Появилите се още в края на XIX и началото на XX век теории за нов поглед върху света и времето всъщност са парадигми, заложили в древността. Минали през Ренесанса, преродили се в идеите на буржоазнодемократичните революции, те достигат до XXI век под егидата на новопарадигмални идеи за развитието както на неживата, така и на живата материя, включително човека и човешкото мислене. Разбирането им е възможно само при личност, която има сериозен научен и практически опит, познаваща основните природни закони, възможностите на човешкия мозък и разбиране на мястото и ролята на отделния индивид според И. Prigozhin (1989) във „всеобщия ред и хаос“ както на Земята, така и във Вселената.

Вижданията за бъдещето както на отделната личност, така и на цялото човечество, се променят успоредно с формирането на времевата перспектива на културно-историческите общности и постепенно се свързват с поколението, което идва на смяна на съществуващото. Така се появява интерес на социума към времевия период от човешкия живот, представляващ началния период на социализация, включващ развитие, възпитание, образование, обучение и подготовка за участие в различните, най-вече основни дейности, присъщи на индивида и обществото.

Настоящата статия насочва вниманието на читателя към областта на един от най-сложните феномени на психологическата наука – този за дейността на личността и взаимоотношенията ѝ с феномена „време“ и по-конкретно с явлениято „свободно време“. „Проблемът за величината, структурата и съдържанието на свободното време е класически проблем при анализите на свободното време. Каквито и аспекти на свободното време да се разглеждат, те винаги се отнасят или до неговата величина (обем), или до неговата структура, или до съдържанието му. Ето защо те се квалифицират като негови основни характеристики или параметри“ (Роров, 2009: 3).

Свободното време, като структурна част от социалното време, представлява, от една страна, продукт на културно-историческото развитие на цялото човечество, а от друга – продукт на диференциация на социалното време и социалното пространство за отделната личност.

Разглежда се мястото на дейността в съвременния свят на глобализация, непрекъснато усилващата се конкуренция – лоялна и нелоялна, конфликтното състояние на социума и противопоставянето между хората на различно ниво: личностно, диадно, групово, колективно, полово, етническо, конфесиално, национално, цивилизационно.

Търси се мястото на свободното време в началните етапи от живота на личността – детство и ранна младост, ролята му за реализация на желания, интереси, мечти и идеали на индивида и релацията му с учебното време, иманентно присъщо на конвенционалната образователна система.

I. Специфика на човешката дейност

В дейността на личността се разкриват нейните неповторими индивидуални особености, психомотивационната сфера, стремежите, интересите, желанията, очакванията, личните планове във времето и пространството. Всички качества на личността не само се проявяват, но и се формират в активната, съзидателна, творческа дейност. Тя отразява начина на живот на личността, общуването ѝ с другите хора, професионалната ѝ реализация.

В дейността се проявява психиката на личността и чрез нея тя може да бъде обективно опозната. Чрез дейността, реализирана в различни времеви диапазони – детство, юношество, младост, творческа зрелост, по време на обучение и възпитание, в процесите на самовъзпитание и самоактуализация, психиката на личността се формира, развива и усъвършенства.

За психологическата наука категорията „дейност“ е фундаментална. Според С. Рубинщайн (1977: 65) тя е винаги субективна, т.е. човекът, като субект, осъществява съвместна дейност; взаимодействие на субекта с обекта; задължително е предметна, съдържателна; винаги творческа и самостоятелна, реализирана в конкретен времеви момент. Поради тези свойства, дейността играе формираща, съзидателна роля в развитието на личността.

Дейността се разглежда като философска категория, която отразява взаимодействието на субекта със света в различни темпорални измерения – условно казано, вчера, днес и утре. Тя е сложно социално явление, поради което трудно може да се изгради единна психологическа теория и да се разработи еднозначен понятиен апарат за нея.

Дейността на човека отразява неговия начин на живот, общуването с другите хора, професионалната му реализация. „Въвеждането на категорията „дейност“ в психологията променя целия понятиен строй на психологическото знание. Поради това е потребно тя да се разглежда в цялата ѝ пълнота, чрез нейните важни зависимости и детерминации“ (Leontiev, 1983: 141).

Човешката дейност е единство на обществено и лично. Чрез нея добиват битие едновременно и обществото, и личността. А. Леонтиев отбелязва: „При цялото си своеобразие дейността на човешкия индивид представлява систе-

ма, включена в системата на обществените отношения. Извън тези отношения човешката дейност изобщо не съществува“ (1975: 82).

Психиката на личността е в тясна връзка с нейната дейност, която протича в условията на открита взаимност сред другите хора, съвместно или при взаимодействие с тях или очи в очи с обкръжаващия свят. Според Л. Анициферова „дейността е тази система, вътре в която получава своето значение и функционира психиката. Психиката и съзнанието представляват подбудителната, регулиращата и контролираща част на дейността, самата съзидателна дейност е единство на психичното, отразително-подбудителното (вътрешно) и на изпълнителското (външно)“ (1969: 64).

Всяка човешка дейност завършва с определен резултат, независимо дали той внася, или не промени в средата или действащия субект, независимо дали резултатът е търсен, или не. „Дейностите, които извършва човек в рамките на денонощието, ден след ден, правят неговия живот и затова в буквалната си конкретност за този човек може би не е толкова важно какво има, какво мисли, какво цени, към какво се стреми, а какви дейности извършва ден след ден и дали неговото имане, мислене, ценности, стремежи се реализират в тези дейности. Едно е индивидът, като субектно-обективна реалност, друго – неговите дейности, като социална реалност. И поради това един и същи индивид е в състояние да извършва различни по своя социален смисъл системи от дейности“, отбелязва П. Симеонов (1992: 39).

На психологическо ниво обособените основни дейности се анализират като особен вид човешка дейност, които осигуряват възможността за изграждане на взаимоотношения на личността със заобикалящия я свят. „В своето ежедневно битие човек влиза в безкрайно много отношения с предметите от заобикалящата го материална среда и с хората. Механизмът, чрез който тези отношения на човека със „света на предметите“ и „света на хората“ се установява и разгръща, е дейността, която е социална“ (Nikova, 2012: 7).

Многостранният анализ и изследвания в тази посока са основа за резултатно разглеждане на въпроса, свързан с особеностите, същността и предмета на дейността. При определянето на предмета на дейността В.Афанасиев изказва твърде важна мисъл за неговата природа, а именно, че „предметите, като социални феномени, не могат да бъдат разбирани сами за себе си извън човешката дейност“ (1977: 7). Тази гносеологическа идея има свой онтологически аналог: не можем да разберем предметите на дейността вън от нея, защото те социално съществуват само в дейността. Предметът социално съществува в дейността и затова понятието за него е неотделимо от понятието за неговото „движение“ в дейността, т.е. от понятието за отношението му към останалите предмети на дейността и към субекта на дейността. Съзнателно създадените от човека предмети обективно притежават способността за „движение“ в дейността. Естествено е например, че повечето съждения, в които субекти

са понятията за тези предмети, се отнасят пряко или косвено за дейността и субектът се намира в „движение“, „движи“ се в някаква дейност.

Психологическите функции на отделната дейност, същност, закономерности не могат да се изяснят без познаването на съвременната научна теория за дейността на човека и мястото ѝ в развитието на личността и обществото, като цяло. Системата от дейности, които личността извършва през съзнателния си живот, е диспаратна (от латински език „disparatus“ – разделен, обособен, несравним). Според П. Симеонов системата има следните характеристики.

„– Елементите ѝ (отделните дейности) съществуват разделено, обособено, но това не се отнася за всички случаи.

– Между елементите ѝ (по принцип) няма закономерна връзка, но между някои може и да има.

– Системата се осъществява, има битие без нито един от елементите да е непременно условие за нейното съществуване.

– Системата е диспаратна, защото връзката между елементите се осъществява посредством „предмет“, който не е елемент на системата. Системата от дейности е диспаратна и нейният обединяващ център е вън от нея – субектът на дейността.

Нейната цялостност може да бъде сравнена (а в случая аналогията може да се разглежда и като модел) с природно образувание“ (1992: 32).

Изразена е в действията на човека. „Именно системата на човешката дейност е това, което дефинира и детерминира кръга на „човешкото“. Езикът, митът, религията, изкуството, науката, историята са конституентите, различните сектори на този кръг. Според Е. Касирер „една „философия на човека“ би била следователно философия, която би ни дала възможност да проникнем във фундаменталната структура на всяка от тези дейности и която в същото време би ни помогнала да ги схванем като едно органично цяло“ (1996: 104). Именно действията с предмети, с разнообразни оръдия на труда и материали, действията, включващи различни по сложност и структура моторни актове (движения), съставляват външния израз или външната (видимата) ѝ страна. Няма основание да делим предмета от човешкото действие, защото те са неразделни и не съществуват разделени. Това е особено очебийно при духовната дейност – идеалният предмет „книга“ не съществува като идеален предмет вън от дейността. Той изниква в нашето съзнание в процеса на мисловната дейност и спрем ли да го „движим“, т.е. да го мислим, изчезва, спира да бъде идеален предмет, което ще рече и социална реалност – превръща се в някаква биологическа следа в мозъка и съзнанието на личността.

Идеалният предмет, който се намира в състояние на аперцепция съгласно данните на експерименталната психология не добива самостоятелна „единична“ реалност в нашето съзнание, напротив, той е свързан асоциативно или в резултат на непосредственото възприятие с други идеални предмети.

„За да можем да съдим за вътрешната страна на дейността на индивида, е необходимо да умеем „да четем книгата“ на неговото поведение“ (Lublinska, 1987: 105).

Дейността се разглежда като философска категория, която отразява взаимодействието на субекта със света. Поради това определено социално въздействие върху индивида се реализира само чрез конкретна индивидуална дейност. Няма и не може да има социално въздействие върху личността, ако няма съответна индивидуална дейност, макар тя да бъде възможно най-пасивна – например, само наблюдаване или само слушане.

В тези трудни за човечеството и конкретно за България времена, когато гражданското общество у нас и в развитите държави заема своето достойно място в живота на социума, са налице възможности за обществено обсъждане на глобални икономически, образователни, културни, енергийни, съзидателни проекти, които се реализират чрез човешката дейност, която е единство на обществено и лично. Чрез нея добиват битие за днешния ден и полагат основите на утрешния едновременно и обществото, и личността. „Вън от човешките дейности няма обществени отношения. В една дейност обикновено се проявяват особеностите на цялото общество или на голяма социална група. Тези особености се извяват в конкретната дейност като нейни общи характеристики. Също поради това е възможно и подобие между еднаквите дейности на различните индивиди“ (Simeonov, 1992: 34).

Резултатите от дейността са изключително важен показател за стойността на реализираната дейност от страна на личността. Те са неин ефект и се заключават в постигнати успехи, овладяване на знания, изграждане на умения, формиране на личностни качества, сериозни постижения в труда и ученето, светоглед, поведенчески изяви, изразходвано време за реализация на дейността и постигане на определени резултати, т.е. степен на възпитаност на личността. Дейността има особено отношение към потребността, тя не е свързана с удовлетворяването само на една потребност, затова по отношение на потребностите тя е поликарпна (многоплодна): една дейност задоволява много потребности, тъй като продуктите, създадени от нея, могат да се ползват както от личността, така и от хора извън нейното обкръжение в настоящия момент или в друго време.

II. Същност на феномена „време“

Философското осмисляне на моделите на времето се характеризира с дълъг и сложен път на интерпретация на познавателна дейност, формиране на темпоралната картина на света и ориентация на човека във времето.

Съдържанието на феномена „време“ се базира върху осъзнаването на системата на събитията и формиране на представа за посока (посоки) на времето в зависимост от културната и ценностната картина на света на едно или

друго общество, която се формира като резултат от всекидневната дейност, а в по-късните периоди на развитие на човешкото общество и като резултат от постиженията на научното знание. Това постепенно формиране на един или друг модел за ставане на съ-бития в различните исторически периоди всъщност корелира с глобалното поведение на системата, т. е. обществото, а поведението на системата, от своя страна, отразява същността на дейностите на хората. Осъзнаването на отношенията между тези дейности като съ-бития, представлява рефлексия на времевите отношения.

В дейността и чрез нея личността реализира своите връзки със средата; въздейства върху тях, променя ги съобразно своите потребности и възможности, при което ги опознава все по-дълбоко и по-диференцирано.

Вижданията за бъдещето както на отделния индивид, така и на цялото общество, се променят успоредно с формирането на времевата перспектива на културно-историческите общности и постепенно се свързват с поколението, което идва на смяна на съществуващото. Така се появява интерес на социума към времевия период от човешкия живот, представляващ началния период на социализация, включващ развитие, възпитание, образование, обучение и придобиване на компетенции.

Човекът, като представител на вида *homo sapiens*, е времево същество. Времевите характеристики представляват част от биологическата същност на човека, те са резултат от неговата социализация и способността му да съотнася времевите перспективи. Детството, което представлява, от една страна, времеви период, а от друга – културно-историческа категория в съвременното общество, има също така своите специфични особености.

В рамките на психологическото направление се анализира съзнателна оценка на времето. Известно е, че времето може да се възприема от един или друг човешки индивид като плавно протичащо или като нахъсано, компресирано или разтеглено, а в различни възрастови периоди през съзнателния живот на човека е по-характерна различна насоченост във времето. К. Левин пръв говори за „времева перспектива“ (2000). Тя се разбира като „психологическо минало и психологическо бъдеще на реално и иреално ниво. Психологическото поле, което съществува в настоящия момент на един или друг индивид, включва в себе си представи за миналото и бъдещето време. Субективният момент на възприятието се състои в това, че човек изживява настоящето, като го свързва с очаквания за бъдещето и спомени за миналото“ (Levin, 2000). Терминът „времева перспектива“ официално е въведен от L. Frank през 1939 г. за характеристика на връзката и взаимната обусловеност на миналото, настоящето и бъдещето на човека в съзнанието и поведението му. За формирането на времевата перспектива голямо значение има възприетата от индивида ценностна система. Според автора „индивидът може да има няколко времеви перспективи, всяка от които се съотнася с различни страни на неговия живот“ (1939: 64).

1. Специфика на социалното време

Терминът „социално време“ за пръв път се използва от P. Sorokin и R. Merton. Според тях социалното време представлява „промени или движение на едни социални явления относно други социални явления, възприети в качеството на отправна точка“ (1937: 618). Проблемите на социалното време се разглеждат от А. Лой (1978) и А. Тофлър (1991) в различни аспекти на научното знание, във връзка с личностното развитие на човека и обществото като цяло.

Социалното време най-често се определя като форма за съществуване на движението на материята на социално ниво, която характеризира продължителността, последователността на дейностите и състоянията на хората в социалните и обществени процеси. Терминът „социално време“ всъщност показва, че това е времето, сътворявано от социума и представлява нещо по-различно от обикновена сума на неговите компоненти. Изчистено от конкретността, определението за социалното време се свежда обаче към представа за едновременната сумарност на различни по своя характер дейности и събития в определен момент на развитие на обществото. Ако се разглежда тази сумарност като резултат от определени стереотипи и модели на дейности (модели на човешко поведение), ще се окаже, че социалното време се „изтъква“ от твърде разнородни модели, които могат да бъдат сведени към различна времевоост.

Социалното време съдържа в себе си основните характеристики на съответното време. В зависимост от ценностните системи на културно-историческите общности се променят темпоралните картини на света, формира се времева перспектива и транспектива, а заедно с това се променят психологическите, социалните и педагогическите парадигми на възпитанието, образованието и обучението, които отразяват загрижеността за бъдещето на обществото.

При изясняването на концепта „социално време“, като структурна част от времето – едно от видовете времена, сътворени и непрекъснато сътворявани от човека и човечеството, е необходимо да се разгледат основните модели на времето, като се започне от първия, известен във филогенезата модел – митологичното време, премине се към кристализация на други модели – циклическото, осевото, линейното, екзистенциалното, към феномена „смесване“ или „съществуване на времената“, предизвикан от друг пространствен модел на времето – нелинейно или разклонено време. „Сътворението“ на социалното време, като част от антропоцентричното време, неговото осмисляне и размишляване на границите му, може да се свърже с друго свойство на времето – неговата фракталност. Ако приемем, че социалното време представлява фрактал на времето, може да се допусне, че социалното време всъщност е изоморфно на времето във всеки определен момент на историческото развитие – от неговата поява и до наши дни. Така както „сътвореното“ от човека социално време в робовладелското общество съдържа топологични свойства на времето,

характерни за това общество, така и социалното време на нашето съвремие вероятно съдържа топологичните свойства на времената на „несъвъзможни светове“ и включително тяхната размитост и смесване.

G. Gurvitch определя социалното време като „време на съвпадения и разсъгласувания на движенията на цялостните социални явления, които могат да бъдат глобални, групови или микросоциални, независимо от това дали те са изразени в определена социална структура“ (1964: 27 – 30). По такъв начин, за разлика от природните ритми, социалното време репрезентира отношенията между различните състояния на обществените процеси и събития. Социалните процеси не са отделени от времето, напротив, всички външни прояви на обществото образуват множеството от времеви значения, т. нар. социално време. То отразява взаимодействието на различните групи, национални и културни общности, свързано е с условията на непосредственото съществуване на хората и се определя от психичните ритми на живот на всеки конкретен човек, определени социални групи, етноси и общности. В този смисъл, в социалното време резултира цялата система от обществени отношения. По такъв начин G. Gurvitch характеризира социалното време от гледна точка на неговата основна функция.

Реалното съдържание на социалното време се вижда във времето на индивида, на поколението и на историята, които се базират върху триадата: индивид (човек, личност) – социално поколение – история на обществото.

2. Свободно време

Свободното време в съвременните науки за човека и обществото се разбира като част от жизненото време на човека, структурен компонент на социалното време, който има собствени функции и цели. Все още обемът на това понятие, неговите граници не са установени окончателно. Свободното време, като културно-историческа категория, има размити граници, а неговото съдържание варира в зависимост от културата и историческите дадености на едно или друга общество, като отчасти репрезентира своята културна същност в езиковия концепт. Съдържанието и обемът на този концепт варират и получават развитие в рамките на всяко конкретно общество в зависимост от социалните практики за прекарване на свободното време, наложени от традициите, културата, нравите и обичаите, както и новите социокултурни дадености.

За Л. Попов „като социално явление, свободното време е „вечно“, т.е. то е неотменна характеристика на живота на човека. Това се обуславя от факта, че то е естествената алтернатива на трудово заетото време“ (2010: 188). Свободното време е показател за качеството на живота на личността – жизнен стандарт, индивидуална и групова култура, начин на живот. С колкото повече свободно време разполага личността, толкова по-висок е жизненият ѝ стандарт, т.е. съотношението „работно време – извънработно време – свободно време“ е в полза на последното.

Свободното време е структурна част от социалното време и представлява, от една страна, продукт на културно-историческото развитие, а от друга – продукт на диференциация на социалното време и пространство.

Концептът „свободно време“ има в различните езици различна етимологична основа. От латинската дума – „*licere*“ (позволено, разрешено), произлиза френската – „*loisir*“ (свободно време) и английската – „*leisure*“ (свобода при избора на действията). J. Dumazedier разглежда термина „*loisir*“ (съответстващ на „реалното свободно време“) като „свкупност от занимания, които човек може да избира по собствената воля, за да почива, да се забавлява, да получава информация или да се образова... бидейки освободен от изпълняване на професионални, семейни и граждански задължения“ (1974: 29).

Ценностният аспект на свободното време се проявява и при Р. Стеббинс, който разграничава понятията „сериозно“ и „обикновено“ свободно време.

„– Сериозното свободно време се характеризира със следните качествени признаци: потребността да бъдат продължени занятията, преодоляване на възникналите препятствия; възможността за прилагане на усилия за напредване в кариерата, да се постигат целите и да се взема участие в живота; самореализация, духовен растеж, възраждане или обновяване на личността; чувството за постижения, повишаване на самооценка; участие в социалното взаимодействие и чувството за принадлежност към общността; самовъзнаграждение; ясната идентификация с избраните занимания; групов социален свят.

– Обикновеното свободно време незабавно доставя полза, като сравнително кратка приятна дейност, която изисква незначително или неизискваща никакво специално обучение за получаване на удоволствие. Към него могат да се причислят: игра, отпускане, дневен сън, разходки, пасивни развлечения (телевизия, книги, слушане на музика), активни развлечения (хазартни игри, купони), оживени беседи и сензорно възбуждане (секс, ядене, пиене)“ (2000).

Според С. Кочеткова на свободното време са присъщи следните функции: „Социално-педагогическа (интегрира в себе си процесите на възпитание, образование и развитие); социално-психологическа (показва степените на интензивност на общуването в социума, синтеза между свободното и работното време, формирането на социален тип личност: активна жизнена позиция, гражданственост и хуманизъм); културологическа (степената на адаптация на личността към ценностите на културата); икономическа (процесът на потребление на материални и духовни блага); акмеологическа (наличието на признаци за достигане на върха в реализацията на творческия потенциал на личността)“ (2008: 146 – 147).

Съвременните измерения на задачите, свързани с реализиране на идеята за пълноценно използване на свободното време на децата – учаци или не, се базира на Конвенцията на ООН за правата на детето. Тя определя главните направления за промяната чрез гарантиране на: образование, насочено към раз-

витие на личността, талантите, интелектуалните и физическите способности до най-пълния им потенциал; отдых и почивка, участие в игри и дейности за отмора, подходящи за възрастта на всяко дете; свободно участие в културния живот и изкуствата; сдружаване и свобода на мирни събрания; подготовка за отговорен живот в свободно общество. Като водещи средства за решаване на изведените проблеми са извънкласната и извънучилищната дейност.

Динамичните процеси, които се наблюдават в съвременното информационно общество при прехода му към общество на знанието, поставят нови проблеми пред социалните и педагогическите институции. На дневен ред е формирането на социалноактивна личност, способна за бърза и успешна адаптация към динамичните процеси в обществото. Съвременните педагогически технологии – ученето и обучението през целия живот, дейностният и личностноориентиранят подход в обучението, образованието и възпитанието на личността, са насочени именно към формиране и активизация на творческия потенциал на децата, способността бързо и ефективно да набавят необходимата информация и творчески да я обработват, и най-важното – да умеят да прилагат придобитите знания в житейската си практика. В същото време се оказва, че технологиите, които се прилагат както по време на възпитателно-образователния процес, така и в сферата на допълнителното образование и рекреативно-творческата дейности през свободното време на учениците, се оказват достъпни само за една част от тях поради различни фактори. Към тях могат да бъдат отнесени:

- липсата на достъп обучение на базата на нови педагогически, в това число, информационни и комуникационни технологии (ИТК) поради физически или ментални увреждания;
- невъзможност за достъп поради отдалеченост от образователните и културните центрове;
- липсата на достъп поради финансовата невъзможност да бъдат поети разходи за допълнително образование и рекреативно-творческа дейност;
- несъответствие на методи и подходи за развитието на когнитивната дейност на децата съобразно техните индивидуални и възрастови особености.

Анализът на свободното време в този аспект представлява особен интерес, тъй като то, за разлика от учебното време, представлява пространство за относително свободен избор на дейности, едно поле, което е често извън контрол на учителите, училището и задължителното образование. Свободното време е време, в което всяка личност има възможност да избере дейностите, които съответстват на нейните предпочитания и стремежи, предоставят възможност за допълнителна или компенсаторна изява в характерния за дадена възраст стремеж към самоутвърждаване и самоактуализация.

А. Feldman и J. Matjasko (2005) разглеждат основните публикации в Европа по въпроса за включването на младежите в извънкласните и извънучи-

личните дейности и обобщават основни предимства от осъществяването на извънкласните и извънучилищните дейности.

Те извеждат конкретни доказателства, че участието на ученици и студенти в извънкласните и извънучилищните дейности оказва положително влияние при тяхното личностно развитие. Специално внимание се отделя на особено-стите и спецификите на извънкласната и извънучилищната среда. Авторите са категорични, че в условията на извънкласна и извънучилищна среда младежите развиват редица специфични умения от съществено значение за тяхното развитие (умения за справяне в нетипични ситуации, общуване с по-широк кръг от хора със сходни интереси, чувство за колективна отговорност и др.), които не могат да бъдат усвоени в традиционните училищни условия. В такава среда младежите се опознават и доказват себе си по специфичен начин.

„Взаимоотношенията се променят по посока на сближаване и разбирателство при нетипичните условия, което е добра възможност учащите се младежи да покажат и развият други свои познания“ (Feldman&Matjasko, 2005: 116).

Деца до 18 години преживяват интензивно формиране на времевата транспектива, която следва смесването на времената в ранна детска възраст и слабата диференциация и ограничената перспектива в ранна юношеска възраст. Планирането на живот в бъдеще, в „живота на възрастните“, представлява установяване на връзка между „Аза“ като дете и „този, който ще стана“. Това е времето, върху което представата за бъдещето оказва изключително силно влияние и определя значителна част от дейностите през свободното време. Утвърдена от хилядолетната практика на социума истина показва, че всяко общество след 20 години ще бъде такова, каквито сега, в настоящия момент, са децата на това общество и особено онези в стартовия период за преминаването към живота на възрастните. В този план, свободното време отразява същностните характеристики на социалното време като негов фрактал и съответно съдържа в себе си данни за динамиката на обществото. От гледната точка на нелинейните системи, свободното време на изграждащите се личности може да послужи като базисен индикатор при оценяване статуса (а и бъдещото състояние) на обществото, като цяло, на отделна социална група и на всяка конкретна личност.

Времето, прекарвано в училище, представлява процес на интелектуален труд, който има все пак дискретизиран характер – то ритмично се прекъсва от рекреационни дейности: четене на странична литература, общуване, тичане, хранене и игри по време на междучасията. Ясно е също така, че част от децата изпълняват съвестно задълженията си в училище, а след това се включват в трудовата дейност, като подпомагат семейния бюджет или работят в частното стопанство. Други пък променят съотношението между учебното, трудовото и свободното време, като не посещават определени часове в училище или изобщо не посещават училище и не полагат трудова дейност дори в помощ на

своите родители. В тези случаи самото увеличаване на обема на времето за „нищо не правене“ вече представлява девиация в поведението. В по-тежките случаи, когато детето се насочва към търсенето на удоволствия или самоутвърждаване чрез извършване на девиационна или делинквентна дейност, „свободното“ време започва да представлява потенциал за криминализация и други противоправни и противообществени прояви.

Изискването на съвременния възпитателно-образователен процес е всеки ученик да се разглежда като развиваща се личност. Необходимо е да се откриват и развиват индивидуалните заложби чрез създаване на индивидуални траектории в обучението и в социалната работа, насочена към социализация и ресоциализация. Подобен подход обаче изисква напрегната педагогическа и социална работа, която трудно би могла да бъде реализирана без прилагане на системен подход и внедряване на нови информационни и комуникационни технологии (ИКТ) за педагогическа и социална диагностика, мониторинг на учебната и творческата работа на учениците. При необходимост е наложително прилагане на специални форми за корекционна и рехабилитационна работа, осигуряване на достъп до нови образователни технологии за социално слабите ученици. В този аспект трябва да бъдат предложени ефективни методики и технологии за всеки един от етапите на социалната работа – от активното издирване на потенциални клиенти за мониторинг и профилактична (превантивна) работа до активно „лечение“ – социално-психологическа работа, социално подпомагане, корекционна социална работа.

Налице са редица възможности и очаквания от оптималното организиране на свободното време и извънкласните и извънучилищните дейности с децата.

– Чрез специфични извънкласни и извънучилищни форми на работа да се повишава мотивацията на учениците за участие във възпитателно-образователния процес съобразно техните интереси и потребности.

– Децата да развиват допълнителни знания, умения, компетентност и компетенции.

– Да се осмисля свободното време на учениците, като се насочват към предпочитана от тях личностна изява, която ще гарантира удовлетворяване на очаквания, нагласи, желания и стремежи.

– Да се ограничава броят на преждевременно отпадащите от образователната система и броят на учениците с прояви на деструктивно поведение (агресия).

Свободното време на децата се разглежда и като пространство за девиационни прояви и делинквентни дейности. Затова научноизследователският интерес, свързан с настоящата тема, представлява определяне на количеството на реалното свободно време на учениците, включително това свободно време, което „се появява“ за сметка на учебното време и необходимата трудова дейност, а също така изследването на неговото качество – дали заниманията на

децата водят до тяхната социализация, или подготвят почва за девиации или делинквентно поведение. Според М. Иванова „липсата на възможности и нежеланието за запълване на свободното време на децата със смислени, полезни и необходими за развитието им дейности са една от основните причини за повишеното ниво на извършените различни правонарушения от малолетни и непълнолетни лица“ (2005: 266).

В анализа на понятието „свободно време“ родителите, възпитателите и всички участници в социално-педагогическата система трябва да вземат предвид обстоятелството, че чрез това понятие се прави опит за съчетаване на най-важната етическа категория – свобода, с една от най-значимите философски категории – време. „Работата е в това – пише Л. Попов, – че като словосъчетание, свободното време съдържа два достатъчно сложни по съдържание термина. От една страна, то е свързано с категорията „време“, доколкото всичко, което вършим, се случва във времето и има времеви измерения... От друга страна, словосъчетанието включва и категорията „свобода“, която също се интерпретира многоаспектно в историята на науката“ (2010: 36 – 37).

От тук следват и сериозни трудности в процесите на възпитателната дейност: докъде може да се простират свободата и свободният избор на децата, които все още се развиват, нямат изградена нормативно-оценъчна система и нравствени ценности единствено поради възрастта си и времевите ограничения при изграждането им. Свободата дава ли право на родителите и възпитателите да минимизират своите възпитателни въздействия върху децата? От друга страна, докъде може да се простира свободното време на възпитаниците? Може ли то да е за сметка на учебното време, при подготовката на домашните упражнения и усвояването на програмния учебен материал? Може ли да се увеличава безкрайно т.нар. „нищо не правене“, т.е. пиленето на време, сили и енергия за незначителни дейности, които не трасират истинско, резултатно и качествено развитие на детската личност?

В съвременното общество съществуват тенденции за увеличаване на дела на свободното време чрез съкращаване на всеки от компонентите на бюджета на времето. Това увеличаване обаче трябва да бъде целесъобразно. От една страна, не бива да бъдат самоцелно съкращавани сън и други физиологични потребности, които водят до увреждане на психичното и соматичното здраве на индивида. От друга страна, увеличаването на свободното време невинаги корелира с неговото рационално използване. Увеличаването на дела на свободното време може да се осъществява чрез едновременно извършване на редица дейности, затова Л. Попов (2009: 57) подчертава важността на възпитанието на организационна култура и изграждане у личността на умения за самоорганизация на свободното време.

При организацията на съдържателно свободно време педагогическата дейност според нас трябва да се опира на правото на личността да се разпорежда

със своята свобода и да осъществява своите житейски дейности, като изхожда от личните си потребности и интереси. При това обаче е необходимо да отбележим, че социално-педагогическият процес на организация и реализация на свободното време на децата има двустранен характер. От една страна, обществото не е безразлично как и за какво човек, още повече децата, изразходват своето свободно време (дали за спорт, приятни развлечения, активен отдих, почивка и възстановяване на психическите, соматичните, интелектуалните и волеви сили, или за наркомания, девиации и делинквентност, за проституция, алкохолизъм, тютюнопушене), тъй като то активно участва в изграждане на ценностната ориентация на личността, а от друга страна, обществото създава подходяща инфраструктура за организацията и съзнателното провеждане на свободното време.

Заклучение

Развитието на човечеството винаги е било обективно детерминирано от грижата за младите поколения. Тази грижа придобива особена актуалност и звучене с прехода в новото хилядолетие, доколкото той се приема за начало на епоха с нова ценностна система на живот, за вероятна нова човешка цивилизация. Какви условия са създадени за децата, какво е отношението към тях, какви са като гражданско поведение и реализация, от това в най-голяма степен зависи бъдещето на всяка нация, а в планетарен мащаб – обликът на цялото бъдещо човечество. Свободното време се превръща в огромен резерв за пълноценното личностно развитие на детето. Теорията и практиката вървят от възпитание чрез свободното време към възпитание за свободното време. Тази културна тенденция изисква да се интегрира грижата за свободното време по-цялостно, като специфична образователна и възпитателна практика и част от системата за учене през целия живот.

Проектирането на жизнения път обаче предполага висока степен на свобода във физическото и социалното пространство за всяка личност. Те са в строга зависимост от социалния капитал, спецификата на социокултурните ресурси и достъпността им. Затова е важно първичната заинтересованост на децата да се формира в учебното заведение, да бъде провокирана от училищните психолози и педагогически съветници, класните ръководители и да бъде продължена по подходящ начин в наличните за всяко населено място социални пространства за свободното време. Затова една от сферите на дейността на педагозите се състои в полагане на усилия за осигуряване на достъп към тези пространства за тези деца, които поради редица социални фактори имат ограничен достъп до тях, и създаване на подходящи проекции на социални пространства, които ще спомогнат за целенасочената социализация на децата в сферата на свободното време. В този план е важна дейността на училището при задвижване и координи-

ране дейностите на компетентните служби, организиране и проектиране на социалните пространства на базата на футуро-синергетичните прогнози и интегрирани усилия на децата и възрастните (педагози, родители, експерти и т.н.) в процеса на конструиране на социални пространства, благоприятни за тяхното развитие в сферата на свободното им време.

Навлизането на неформалното образование в сферата на свободното време показва необходимостта от интеграция на образователната система и институциите, даващи възможност на личността да се реализира и чрез сферата на свободното време. Тази интеграция може да бъде осъществена чрез социално насърчаване за създаване на образователни стратегии в сферата на свободното време и иновационни технологии, както и осигуряване на достъп към него на деца със специални образователни потребности и социално слабите деца. Подобен подход дава възможност за изравняване на образователните възможности, съдейства за социална интеграция на различни социални слоеве и реализира стартираща в съвременното образователно пространство концепция за обучение през целия живот.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Aniciferova, L. (1969). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemi psikhologii*. Moskva: Nauka [Анициферова, Л. (1969). *Методологические и теоретические проблемы психологии*. Москва: Наука].
- Afanasiev, V. (1977). Chovekat kato sistema i sistemata na choveschkata deinost. *Sociologicheski problemi*. Kn. 4 [Афанасиев, В. (1977). Човекът като система и системата на човешката дейност. *Социологически проблеми*. Кн. 4].
- Ivanova, M. i dr. (2005). Prichini za nyakoi protivooobshchestveni proyavi na maloletni i nepalnoletni i merki za ostranyavaneto im. *Sbornik s nauchni dokladi „Prevantivna pedagogika: Teoriya i praktika“*. Gabrovo [Иванова, М. и др. (2005). Причини за някои противобществени прояви на малолетни и непълнолетни и мерки за отстраняването им. *Сборник с научни доклади „Превантивна педагогика: Теория и практика“*. Габрово].
- Kassirer, E. (1996). *Izledvane na choveka*. Sofia: Gal-Iko [Касирер, Е. (1996). *Изследване на човека*. София: Гал-Ико].
- Klaus, G. (1989). *Rechnik po psihologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo [Клаус, Г. (1989). *Речник по психология*. София: Наука и изкуство].
- Kochetkova, S. (2008). *Organizaciya soderjatel'nogo dosuga detei, molodeji, vzroslih*. GOU SIPKRO. Samara [Кочеткова, С. (2008). *Организация содержательного досуга детей, молодежи, взрослых*. ГОУ СИПКРО. Самара].

- Levin, K. (2000). *Teoriya polya v socialnih naukah*. Sankt Peterburg [Левин, К. (2000). *Теория поля в социальных науках*. Санкт Петербург].
- Leontiev, A. (1975). *Deyatel'nost, soznanie, lichnost*. Moskva: Nauka. [Леонтьев, А. (1975). *Деятельность, сознание, личность*. Москва: Наука].
- Leontiev, A. (1983). *Izbrannye psichologicheskie proizvedeniya v dvuh tomah*. Moskva: Pedagogika [Леонтьев, А. (1983). *Избранные психологические произведения в двух томах*. Москва: Педагогика].
- Loi, A. (1978). *Socialno-istoricheskoe sodержanie kategorii „vremya“ i „prostranstvo“*. Kiev [Лой, А. (1978). *Социально-историческое содержание категории „время“ и „пространство“*. Киев].
- Lubinska, A. (1987). *Detska psichologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo [Люблинская, А. (1987). *Детская психология*. София: Наука и искусство].
- Milkov, L. (2010). Conceptat „svobodno vreme“: Socialno-psichologicheski aspekti. *Ikonomiceski alternativni*. Kn. 4 [Милков, Л. (2010). Концептът „свободно време“: Социално-психологически аспекти. *Икономически алтернативи*. Кн. 4.].
- Milkov, L. (2011). Fenomenat „vreme“ i negovite izmereniya (Opit za psichologicheski analiz). *Nauchni trudove na UNSS. Tom I*. Sofia: UI „Stopanstvo“ [Милков, Л. (2011). Феноменът „време“ и неговите измерения (Опит за психологически анализ). *Научни трудове на УНСС. Том I*. София: УИ „Стопанство“].
- Nikova, D. (2012). *Socialno obshtuvane. Socialno vzaimodeistvie. Sociometriya*. Sofia: Izdatelski complex – UNSS. [Никова, Д. (2012). *Социално общуване. Социално взаимодействие. Социометрия*. София: Издателски комплекс – УНСС].
- Platonov, K. (1984). *Kratkii slovar sistemi psichologicheskikh ponyatii*. Moskva [Платонов, К. (1984). *Краткий словарь системы психологических понятий*. Москва].
- Popov, L. (2009). *Velichina, struktura i sadarjanie na svobodното време*. Sofia: Kolbis AD [Попов, Л. (2009). *Величина, структура и съдържание на свободното време*. София: Колбис АД].
- Popov, L. (2009). *Svobodното време v konteksta na kalendarnoto време*. Sofia: Kolbis AD [Попов, Л. (2009). *Свободното време в контекста на календарното време*. София: Колбис АД].
- Popov, L. (2010). *Pedagogicheski aspekti na svobodното време*. Sofia: Kolbis AD [Попов, Л. (2010). *Педагогически аспекти на свободното време*. София: Колбис АД].
- Rubinstein, S. (1977). *Bitie i soznanie*. Moskva: Nauka [Рубинштейн, С. (1977). *Бытие и сознание*. Москва: Наука].

- Simeonov, P. (1992). *Individualnata deinost (Sociologicheskoto znachenie i ritam)*. Sofia: Nauka i izkustvo [Симеонов, П. (1992). *Индивидуалната дейност (Социологическо значение и ритъм)*. София: Наука и изкуство].
- Stebbins, R. (2000). Svobodnoe vremya: K optimalnomu stilu dosuga (vzglyad iz Kanadi). *Sociologicheskie izsledovaniya*. Kn. 7 [Стеббинс, Р. (2000). Свободное время: К оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады). *Социологические исследования*. Кн. 7].
- Toflar, A. (1991). *Tretata valna*. Sofia: IK „Peio K. Yavorov“ [Тофляр, А. (1991). *Третата вълна*. София: ИК „Пейо К. Яворов“].
- Dumazedier, J. (1974). *Sociology of leisure*. Elsevier. Amsterdam.
- Feldman, A. & Matjasko, J. (2005). The Role of School-Based Extracurricular Activities in Adolescent Development. A: Comprehensive Review and Future Directions. *Educational Research*. 75 (2).
- Frank, L. (1939). Time perspectives. *Journal of Social Philosophy*. № 4.
- Gurvitch, G. (1964). *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht.
- Prigozhin, Il. (1989). *Order out of Haos*. Brussel.
- Sorokin, P. and R. Merton (1937). Social Time: A Methodological and Functional Analysis. *American Journal of Sociology*. № 42.

ACTIVITY AND TIME. FREE TIME OF PERSONALITY

Abstract. The article draws the reader's attention to one of the most complex phenomena of psychological science – the activity of the individual and his/her relationship with the phenomenon “time” and, in particular, the phenomenon of “free time”.

✉ **Prof. Luchiyankov, DSc.**

Department of Public Administration
Faculty of Management and Administration
University of National and World Economy
1700 Sofia, Bulgaria
E-mail: milkovl@abv.bg